

ปัญหาเรื่อง “นิพพาน”

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม

คำว่า “นิพพาน” เป็นชื่อของเป้าหมายสูงสุดของชาวพุทธ ตามตำรา
นิพพานมี ๒ อย่าง คือ

๑. นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ เรียกตามศัพท์เทคนิคทาง
พระพุทธศาสนาว่า **สอุปาทิเสสนิพพาน**

นิพพานชนิดนี้ นักวิชาการสมัยใหม่บางท่านเรียกว่า **นิพพานทาง
จิตวิทยา** เพราะเป็นประสบการณ์ทางจิตขั้นสูงของพระอรหันต์ ผู้ดับกิเลสทุก
ชนิดได้อย่างเด็ดขาดแล้ว จิตใจของท่านมีแต่ความสว่าง ความสะอาด ความสงบ
สุขตลอดกาล

นิพพานชนิดนี้ไม่มีปัญหาอะไร เพราะเป็นประสบการณ์ในปัจจุบัน
ถ้าอยากรู้ว่ามีจริงหรือไม่ก็อาจพิสูจน์ได้ด้วยการปฏิบัติตามมรรคมีองค์ ๘ ที่
พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์สาวกทั้งหลายปฏิบัติได้ผลมาแล้ว

๒. นิพพานอีกชนิดหนึ่งเรียกว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** หมายถึงนิพพาน
ของพระอรหันต์ที่สิ้นชีพดับขันธแล้ว นิพพานชนิดนี้มีปัญหาถกเถียงกันมาก และ
ถกเถียงกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีคนทูลถามพระพุทธเจ้ามาตั้งแต่สมัย
พุทธกาลแล้วว่า พระอรหันต์สิ้นชีพแล้ว อะไรเกิดขึ้น ท่านยังมีอยู่หรือไม่มีอยู่

ความจริงพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์สาวกก็ได้ประทานคำตอบไว้แล้วในพระไตรปิฎกแต่ถึงกระนั้นคนก็ยังถามและถกเถียงกันอยู่ เพราะเหตุไร ก็เพราะคำตอบเหล่านั้นยังไม่ชัดเจนพอ บางทีก็ตอบเชิงนิเสธ (Negative) ว่านั่นก็ไม่ใช่ นี่ก็ไม่ใช่ ไม่ใช่อะไรสักอย่าง บางทีก็ตอบว่านิพพานลึกซึ่งจนพูดถึงไม่ได้ อธิบายไม่ได้

ด้วยท่าทีแบบนี้ จึงมีชาวพุทธเถรวาทเป็นอันมาก เช่นท่านพุทธทาส เป็นต้น ยอมรับเฉพาะนิพพานทางจิตวิทยาเท่านั้น ไม่ยอมรับนิพพานที่เป็นสภาวะธรรมอันหนึ่งที่มีอยู่โดยตัวเองในเอกภพหรือที่นักวิชาการสมัยใหม่ (ศาสตราจารย์ ดร.วิทย์ วิศทเวทย์) เรียกว่า **นิพพานแบบอภิปรัชญา** (Metaphysical Nirvana) ท่านเหล่านี้เชื่อว่า เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีพดับขันธลง ทุกสิ่งทุกอย่างก็สิ้นสุดลงแค่นั้น ชีวิตท่านดับไปเหมือนไฟหมดเชื้อ เหมือนตาลยอดด้วน ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย

ปัญหาที่ใครจะพยายามตอบในบทความนี้ ก็คือว่า **นิพพานแบบอภิปรัชญามีอยู่หรือไม่** คำตอบที่ได้พบในพระไตรปิฎกเป็นแบบยอมรับว่ามี

นิพพานเป็นอายตนะอย่างหนึ่ง

บางสำนักกำลังถูกโจมตีว่า บิดเบือนพระไตรปิฎก เพราะสอนว่านิพพานเป็นอายตนะอย่างหนึ่ง แล้วบัญญัติศัพท์ขึ้นใช้ว่า “อายตนะ นิพพาน” ความจริงพระพุทธพจน์ที่ว่า “**นิพพานมีอยู่จริงในฐานะเป็นอายตนะอย่างหนึ่ง**” ก็มีปรากฏอยู่ชัดเจนในพระไตรปิฎก กล่าวคือ ในคัมภีร์อุทานแห่งขุททกนิกาย (๒๕/๑๕๘/๒๐๖) มีข้อความว่า

อตถิ ภิกขเว ตทายตนะ ๗๗๗ แปลว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อายุตนะนั้น มีอยู่ แต่ในนั้นไม่มีดิน ไม่มีน้ำ ไม่มีไฟ ไม่มีลม ไม่ใช่อากาศสannyายตนะ ไม่ใช่วิญญาณัญญายตนะ ไม่ใช่ อากัญญัญญายตนะ ไม่ใช่เนวสannyานาสannyายตนะ ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกอื่น ไม่ใช่โลกทั้ง ๒ ไม่ใช่พระอาทิตย์และพระจันทร์ เราไม่กล่าวอายุตนะนั้น เป็นการมา เป็นการไป เป็นสิ่งตั้งอยู่ เป็นการดับไป เป็นการเกิดขึ้น อายุตนะนั้นไม่มีที่ตั้ง ไม่หมุนไป ไม่มีอารมณ์ใด ๆ นี้แลคือที่สุดแห่งทุกข์”

ในพระพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าทรงเรียกนิพพานว่า อายุตนะ ซึ่งหมายถึงสิ่งที่รับรู้ก็ได้ สิ่งถูกรับรู้ก็ได้ สิ่งรับรู้ท่านเรียกว่า อายุตนะภายในมี ๖ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ส่วนสิ่งถูกรับรู้ท่านเรียกว่า อายุตนะภายนอก เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และมโนภาพ

เป็นสิ่งที่น่าสังเกตว่า เมื่อทรงยืนยันว่า อายุตนะนั้นมีอยู่ แล้วก็ทรงปฏิเสธว่า อายุตนะนั้นไม่ใช่สิ่งนั้น ๆ ไม่ปรากฏว่า พระองค์ทรงพูดถึงอายุตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เลย คล้ายกับจะทรงบอกว่า อายุตนะไม่ใช่ อายุตนะภายในใด ๆ ไม่ใช่สิ่งที่รับรู้ แต่ทรงปฏิเสธว่า อายุตนะนั้นไม่ใช่ธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งเป็นอายุตนะภายนอก ต่อจากนั้นยังนำเอาสิ่งที่เป็นอายุตนะภายนอกอื่น ๆ มาปฏิเสธอีก เช่นโลกนี้โลกอื่น ไม่ใช่ทั้ง ๒ ไม่ใช่พระอาทิตย์ พระจันทร์ ตอนสุดท้ายทรงปฏิเสธกิริยาอาการทุกอย่างของอายุตนะนั้น เช่น การมา การไป การตั้งอยู่ การดับ การเกิด แล้วทรงสรุปว่าอายุตนะนั้นไม่มีที่ตั้ง ไม่ดำเนินไปและไม่มีอารมณ์ จากการที่พระพุทธองค์ทรงเอ่ยถึงสิ่งที่ถูกรับรู้ต่าง ๆ เหล่านี้ แสดงว่าอายุตนะนั้นเป็นอายุตนะภายนอก นิพพานเป็นอายุตนะภายนอก เป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้

ในพระพุทธพจน์นั้น มีการปฏิเสธว่า อายุตนะนั้นไม่ใช่อรูปรमान ๔ ด้วย และอรูปรमान ๔ นั้นเป็นสมาธิขั้นสูง มีสิ่งไร้รูป เช่น ความสว่าง (อากาศ) และ วิญญาณ เป็นต้น เป็นอารมณ์ เป็นสภาพจิตที่จิตสามารถรับรู้ได้ แม้ว่าจะเป็นสิ่ง ละเอียดประณีตเพียงใดก็ตาม เมื่อเป็นสิ่งถูกรับรู้ จึงเป็นอายุตนะภายนอก

สรุปแล้ว ในพระพุทธพจน์นั้น พระพุทธองค์คงมีพระประสงค์ที่จะยืนยัน ว่า นิพพานเป็นอายุตนะภายนอกอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่อายุตนะภายใน เช่น ดิน น้ำ ไฟ ลม หรือแม้อายุตนะที่ละเอียดเช่นอรูปรमान ๔ แต่แม้จะเป็นอายุตนะที่ ละเอียดยิ่ง บุคคลก็สามารถรับรู้ได้ด้วยจิตที่บริสุทธิ์สะอาดดังจะเห็นได้ว่า พระ โยคาวจรผู้เจริญวิปัสสนาจนถึงได้โคตรภูญาณ จิตจะยึดพระนิพพานเป็นอารมณ์ แล้วก้าวจากขั้นปุถุชนไปสู่ภูมิของพระอริยบุคคล

แม้สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกก็ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า “เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงไม่ปฏิเสธสิ่งที่ตั้งอยู่ สิ่งที่มีอยู่ สิ่งที่ดีงามอยู่คือ วิสสังขาร หรือ อสังขตธรรม ว่ามีอยู่จริง ดำรงอยู่จริง และโดย เฉพาะภูมิธรรมที่บรรลุตลอดจนถึงนิพพานนี้ พระพุทธเจ้ายังตรัสเรียกชื่อว่าเป็น อายุตนะ แปลว่าที่ต่อ หมายความว่าบุคคลปฏิบัติให้บรรลุ ให้ถึงได้ ก็เป็นอันว่า จิตนี้ต่อเข้าไปได้ ดังที่มัตร์สไว้ในคาถาหนึ่งว่า ‘วิสสังขารคตฺ จิตตํ’ จิตถึงวิสสังขาร คือนิพพานปราศจากสังขารเครื่องปรุงแต่งแล้ว ตณฺหานํ ขยมฺขณฺคา ถึงความสิ้น ไปแห่งตัณหาทั้งหลายแล้ว” ดังนี้

ถ้าหากว่าไม่เป็นอายุตนะก็บรรลุไม่ได้ ถึงไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงเป็น อายุตนะคือต่อได้ บรรลุได้ถึงได้ ก็คือวิสสังขารธรรม... แต่ว่าไม่ให้ยึดถือว่าเป็น ตัวเราของเราเพราะถ้ามีความปรารถนาต้องการอยากได้อะไรถึงอยู่ ก็ถึงไม่ได้ บรรลุไม่ได้ ต้องปล่อยวางทั้งหมด ปล่อยวางเมื่อใด ก็เป็นอันว่าบรรลุได้ถึงได้ จิต

เชื่อมเข้ากับวิสังขารคืออสังขตธรรมได้ เพราะฉะนั้น อัตตาในพระพุทธศาสนาพึง
เข้าใจว่า หมายถึงสิ่งที่ยึดถือว่าเป็นตัวเราของเรานี้แหละ แต่ว่าสิ่งที่มีอยู่ดำรงอยู่
ตั้งอยู่ ก็มีอยู่... (พุทธชยมังคลคาถาบรรยายใน “ธรรมจักขุ” ปีที่ ๘๓ ฉบับที่ ๕
กุมภาพันธ์ ๒๕๔๒ หน้า ๑๗ - ๑๘)

❁ ถ้าไม่มีโลกุตระภูมิ ก็ไม่มีทางหนีจากโลกียภูมิ ❁

มีพระพุทธพจน์อีกตอนหนึ่ง ในคัมภีร์อุทานแห่งขุททกนิกาย(๒๕/๑๖๐/๒๐๗)
ที่พระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่านิพพานมีอยู่ในฐานะเป็นอายตนะ หรือ ภูมิ หรือแดน
อีกอันหนึ่งต่างหาก ด้วยเหตุผลที่หนักแน่นยิ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า

อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ โน เจ ตํ ภิกฺขเว อภวิสฺส อชาตํ อภุตํ
อกตํ อสงฺขตํ ฌยิธ ชาตสฺส ภุตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถา
ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ ตสฺมา ชาตสฺส ภุต
สฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญุยฺยติ

แปลว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่มีเกิด ไม่มีกลับกลาย ไม่มี
ผู้สร้าง ไม่มีปัจจัย ประจักษ์ มีอยู่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าธรรมชาติที่ไม่มีเกิด ไม่
กลับกลาย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยประจักษ์นั้นจักไม่มีไซ้ การสลัดออกเสียซึ่ง
ธรรมชาติที่มีเกิด มีกลับกลาย มีผู้สร้าง มีปัจจัยประจักษ์นั้นก็มีไม่ได้ แต่ภิกษุ
ทั้งหลาย เพราะธรรมชาติที่ไม่มีเกิดไม่กลับกลาย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีปัจจัยประ
จักษ์มีอยู่ การสลัดออกเสียซึ่งธรรมชาติที่มีเกิดมีกลับกลาย มีผู้สร้าง มีปัจจัย
ประจักษ์ จึงมีได้”

❁ นิพพานไม่รู้จักเต็มด้วยพระอรหันต์ ❁

มีพระพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระอรหันต์ดับ
 ชั้นแล้ว มิได้สูญหายไปเลยเหมือนทัศนะของพวกถือนิพพานแบบจิตวิทยา แต่
 ได้บรรลุถึงหรือเข้าถึงนิพพานธาตุชนิดที่เรียกว่า อนุปาทิสเสนินิพพาน ที่มีอยู่จริง
 ในเอกภพ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในคัมภีร์อุทานแห่งขุททกนิกาย (๒๕/๑๑๘(๕)/
 ๑๕๗) ว่า

*เสยยถาปี ภิกขเว ยา จ โส เก สวานติโย มหาสมุทโท อปฺเปเนติฯ ยา จ อนฺตลิกา
 ธารา ปตนฺติ น เตน มหาสมุทฺทสฺส อุนตฺตํ วา ปฺรตฺตํ วา ปญฺญาติ เอวเมว โข
 ภิกขเว พหุปี ภิกขุ อนุปาทิสเสยา นิพฺพานธตฺตยา ปรินิพฺพานยฺนฺติ น เตน นิพ
 พานธตฺตยา อุนตฺตํ วา ปฺรตฺตํ วา ปญฺญาติฯ*

แปลว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหลายในโลกและสายน้ำจาก
 ห้วงเวหาหย่อมหลังไหลสู่มหาสมุทร แต่มหาสมุทรก็ไม่ปรากฏว่า มีความพร่อง
 หรือ ความเต็มเพราะเหตุนั้น ฉันทใด แม้ภิกษุทั้งหลายจะปรินิพพาน ด้วยอนุ
 ปาทิสเสนินิพพานธาตุ นิพพานธาตุก็ได้พร่องหรือเต็มด้วยเหตุนี้ฉันทนั้น”

พระพุทธพจน์บทนี้ แสดงให้เห็นชัดเจนว่า นิพพานในฐานะเป็นแดน
 (อายตนะ) อันหนึ่ง มีอยู่จริง เปรียบเหมือนมหาสมุทรมีอยู่จริง และแสดงให้เห็น
 ต่อไปว่า พระอรหันต์ดับชั้นแล้วมิได้สูญหายไปเลย แต่ยังมีความสัมพันธ์ ความ
 เกี่ยวพัน ความต่อเนื่อง หรือการต่อเชื่อมแบบใดแบบหนึ่งกับนิพพานนั้น แบบเดียว
 กับสายน้ำทั้งหลายในโลกมีความต่อเชื่อมกับมหาสมุทร ลักษณะของการต่อเชื่อม
 ขวนให้คิดว่านิพพานอยู่นิ่ง ๆ พระอรหันต์ทั้งหลายเคลื่อนไหวไปหา หรือ “เข้าสู่”

หรือ “บรรลูลีง” แบบเดียวกับสายน้ำที่หลายเป็นฝ่ายเคลื่อนไหวเข้าสู่มหาสมุทร

ในพระพุทธพจน์บนี้ มีการพูดถึงการที่พระนิพพานไม่รู้จักตื่นเต็มหรือพร้อมแสดงให้เห็นว่านิพพานนั้นยิ่งใหญ่เหมือนมหาสมุทร สามารถรับพระอรหันต์ได้ไม่จำกัด

มติฝ่ายเถรวาทยุคอรธกถา คือยุคที่นักปราชญ์ต่าง ๆ เขียนคัมภีร์อรธกถาขึ้นอธิบายความหมายของพระไตรปิฎกบาลี (น่าจะอยู่ในยุค พ.ศ. ๗๐๐ ถึง ๑๐๐๐)เห็นว่าพระอรหันต์ปรินิพพานไปแล้วดับสูญไปเลย ดุจเปลวไฟดับไปเพราะหมดเชื้อ แต่หลักฐานในพระไตรปิฎกบาลี ไม่สอดคล้องกับมตินี้

ในอัครวิจจนโคตตสูตร (๑๓/๒๔๘-๕๑/๒๔๕-๘) ปริพพาชกชื่ออัครวิจจนะทูลถามพระพุทธเจ้าว่าพระอรหันต์ดับขันธแล้วยังมีอยู่หรือไม่? พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า

“ดูก่อนวิจจนะ บุคคลเมื่อบัญญัติว่า ‘สัตว์’ ฟังบัญญัติเพราะ รูป... เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณใด...รูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณนั้น ตถาคตละได้แล้ว มีรากเหง้าที่ตัดขาดแล้ว ทำให้เป็นดุจตาลยอดด้วน ถึงความไม่มี มีความไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา

ตถาคตพ้นจากการนับว่ารูป...เวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณ มีคุณอันลึกลับใคร ๆ ประมาณไม่ได้ หยั่งถึงได้โดยยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทร ฉะนั้น จึงไม่ควรจะกล่าวว่า เกิด ไม่ควรจะกล่าวว่า ไม่เกิด ไม่ควรจะกล่าวว่า เกิดก็มี ไม่เกิดก็มี ไม่ควรจะกล่าวว่า เกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่”

พระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า เมื่อพระอรหันต์หรือแม้พระตถาคต สิ้นชีพดับขันธลง ชั้น ๕ ย่อมดับไปตามธรรมชาติของมัน แม้สมมุติบัญญัติทั้งหลายที่อาศัยอยู่กับชั้น ๕ ก็พลอยดับไปด้วย แต่ยังมีอะไรบางอย่างเหลืออยู่ และมีคุณลักษณะที่พออธิบายได้ เช่น มีคุณอันลึก อันใคร ๆ ประมาณไม่ได้ หยั่งถึงได้โดยยาก (เข้าใจได้ยาก) เปรียบเหมือนมหาสมุทร ฉะนั้นที่พระพุทธองค์ สรุปลงในตอนท้ายว่า จะว่าเกิดก็ไม่ใช่ ไม่เกิดก็ไม่ใช่นั้น แสดงว่า สิ่งนั้นไม่สามารถ อธิบายได้ด้วยภาษาของมนุษย์ ไม่ว่าจะพูดถึงในแง่ไหน มันไม่ถูกทั้งสิ้น

แม้สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกก็ ทรงรับรองว่า “...เพราะฉะนั้น ที่ซึ่งไม่ตายนั้น ก็ต้องเป็นที่ที่ไม่เกิด คือนิพพานใน พระพุทธศาสนา เมื่อได้บรรลุถึงนิพพาน อันดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นไม่ เกิดอีก จึงเป็นอันว่าได้บรรลุอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตายก็คือ ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย เพราะฉะนั้นท่านจึงแสดงไว้ว่า สัพเพ ธัมมา อนัตตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือ ไม่พึงยึดถือว่าเป็นตัวเราของเราแม้ว่าจะบรรลุถึงนิพพานไม่เกิดอีก แต่ก็ไม่สูญ เป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ว่าเมื่อถอนธรรมทั้งปวงเสียได้หมด ก็เป็นอันว่าถอนวาทะที่จะ พุทเสียทุกทาง จึงไม่มีทางที่จะบัญญัติถ้อยคำขึ้นพูดถึงว่าอะไรต่อไป เป็นอันยุติ เพราะเมื่อยังไม่ยุติยังพูดถึงกันอยู่ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ก็แปลว่า ยังไม่จบยังไม่สิ้น เมื่อ จบสิ้นก็แปลว่า ยุติที่จะพูดถึงกันต่อไป ไม่มีที่จะยกขึ้นมาเป็นนั่นเป็นนี่ อะไรอีก ต่อไป ท่านจึงเปรียบเหมือนดั่งว่า ไฟสิ้นเชื้อดับไป ไม่ถึงความนับว่าไฟไปทางไหน อย่างไร แต่ว่าไฟก็ไม่สูญ ฉันทิดก็ดี ท่านผู้ที่บรรลุนิพพานสิ้นกิเลสและกองทุกข์ ทั้งหมดแล้ว ดับขันธไม่เกิดอีก ก็เป็นผู้ที่ไม่สูญ แต่ก็พ้นจากทางถ้อยคำที่จะกล่าว ถึงว่าอะไร เป็นอันยุติกันเสียทีหนึ่ง จะพูดว่า จิต ว่าวิญญูณ หรืออะไรก็ได้ทั้ง นั้น จะพูดว่าตัวตนก็ได้ทั้งนั้น” (พุทธชยมังคลคาถาบรรยาย ใน “ธรรมจักขุ” ปีที่ ๘๓ ฉบับที่ ๖ ประจำเดือนมีนาคม ๒๕๔๒ หน้า ๑๘-๑๙)

สิ่งนั้นมีมากดุจเม็ดทราย ในแม่น้ำคงคาและดุน้ำในมหาสมุทร

บางสำนักถูกกล่าวหาว่า สอนพระนิพพานที่เป็นอัตตา เพราะสอนว่า พระพุทธเจ้าที่ปรินิพพานไปแล้วในอดีตยังอยู่ในแดนนิพพาน มีจำนวนมากกว่า เม็ดทรายในมหาสมุทร เป็นการบิดเบือนพระไตรปิฎก เป็นการจ้วงจาบพระธรรมวินัย

แต่ปรากฏว่าในพระไตรปิฎก สฬายตนวรรค สังยุตตนิกาย (๑๘/๗๕๔-๗๖๑/๔๕๖-๔๖๒) มีพระพุทธพจน์ที่มีลักษณะเปรียบเทียบกับพระตถาคตที่ปรินิพพานไปแล้วกับเม็ดทรายในแม่น้ำคงคาและกับปริมาตรของน้ำในมหาสมุทรดังนี้

วันหนึ่งพระเจ้าปเสนทิโกศล ได้สนทนาธรรมกับนางเขมาภิกษุณี และได้ตรัสถามปัญหาสำคัญที่คนมักจะถามกันอยู่เสมอว่า “โหติ ตถาคตโต ปริ มรณา ฯ” เป็นต้น แปลว่า

เบื้องหน้าแต่ตาย พระตถาคตยังมีอยู่หรือ?

ไม่มีอยู่หรือ?

มีอยู่ด้วย ไม่มีอยู่ด้วย หรือ?

มีก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ หรือ?

นางเขมาภิกษุณีทูลตอบว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบปัญหาเหล่านี้ พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสถามว่าเพราะเหตุใด นางเขมาภิกษุณียังไม่ตอบคำถามนั้นโดยตรงแต่ย้อนถามพระเจ้าปเสนทิโกศลก่อน เพื่อเป็นการปูทางเดินไปสู่คำตอบในขั้นสุดท้าย นางถามว่า “อตฺถิ เต โกจิ คณโก วา มุทฺทิกโก วา สงฺขายโก วา โย ปโหติ คจฺจาย วาลิกิ คณตํ

เอตตกา วาลิกา อิติ วา
เอตตกานิ วาลิกสถานิ อิติ วา
เอตตกานิ วาลิกสหสสถานิ อิติ วา
เอตตกานิ วาลิกสหสสถานิ อิติ วา”

แปลว่า “พระองค์มีนักคำนวณหรือนักประเมินหรือนักประมาณอยู่หรือไม่ ที่จะคำนวณเม็ดทรายแห่งแม่น้ำคงคาได้ว่า

เม็ดทรายมีเท่านี้ หรือว่า
เม็ดทรายมีเท่านี้ร้อย หรือว่า
เม็ดทรายมีเท่านี้พัน หรือว่า
เม็ดทรายมีเท่านี้แสน?”

พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสตอบว่า ไม่มีนักคำนวณที่จะสามารถนับเม็ดทรายแห่งแม่คงคาได้

เท่านั้นยังไม่พอ นางเขมาภิกษุณียังถามย้ำต่อไปอีกว่า พระองค์มีนักคำนวณหรือนักประเมินหรือนักประมาณ ที่สามารถคำนวณน้ำในมหาสมุทรได้ว่า

มีเท่านี้ชั้น(อาพหกะ)
มีเท่านี้ร้อยชั้น หรือว่า
มีเท่านี้พันชั้น หรือว่า
มีเท่านี้แสนชั้น?

พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสตอบว่า “ไม่มีนักคำนวณคนใดที่จะคำนวณน้ำในมหาสมุทรออกมาเป็นชั้น ๆ ได้” นางเขมาภิกษุณี ทูลถามว่า “เพราะเหตุใดจึงคำนวณไม่ได้” พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสตอบว่า “เพราะมหาสมุทรล้าลึกประมาณไม่ได้ หยั่งถึงได้ยากยิ่ง” พระนางเขมาภิกษุณีได้ทูลตอบในลักษณะสรุป

ประเด็นสำคัญว่า

เอวเมว โข มหาราช เยน รูเปน ตถาคตํ ปณฺญาปยมาโน ปณฺญเยถ ฯ ตํ รูปี
ตถาคตสฺส ปหิณี อุจฺฉินฺนมุลํ ตาลวตฺถกตํ อนภาวํกตํ आयตี อนุปปาทมมมา
รูปลงขยาริมุตโต โข มหาราช ตถาคตโต คมภีโร อปฺปเมยโย ทฺบุปฺริโยคาคพฺโห
เสยฺยถาปี มหาราช มหาสมฺพุทฺโห

แปลว่า “ข้าแต่มหาราชเจ้า เช่นเดียวกันนั้นแล บุคคลเมื่อจะบัญญัติ
ว่า “ตถาคต” ฟังปฏิบัติด้วยรูปใด รูปนั้น พระตถาคตละได้แล้ว มีมูลราก
ตัดขาดแล้ว ทำให้เป็นจุดต่อต้นตาล ถึงความเป็นสภาพไม่มีอยู่ มีความไม่เกิด
ขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา

ข้าแต่มหาราชเจ้า ตถาคตพ้นแล้วจากการนับว่าเป็นรูป เป็นสภาพ
ล้าลึกประมาณไม่ได้ เข้าใจได้ยาก เปรียบเหมือนมหาสมุทรนั้นแหละ มหาราชเจ้า”

ต่อจากนั้น นางเขมาภิกษุณีก็ได้กล่าวถึงการที่พระตถาคตละชั้นที่
เหลืออีก ๔ อย่างคือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พ้นจากการนับว่าเป็น
เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นสภาพล้าลึกแบบเดียวกับกรณีของการ
ละรูป

ต่อมาภายหลัง พระเจ้าปเสนทิโกศล คล้ายๆ กับจะยังไม่แน่ว่า คำ
ตอบที่พระองค์ได้ฟังจากเขมาภิกษุณีนั้นจะถูกต้องหรือไม่ เมื่อได้โอกาสจึงได้ทูล
ถามปัญหาเดียวกันกับพระพุทธเจ้าปรากฏว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประทาน
คำตอบแบบเดียวกับคำตอบของนางเขมาภิกษุณีแบบคำต่อคำทีเดียว จนกระทั่ง
พระเจ้าปเสนทิโกศลต้องทรงเปล่งอุทานออกมาว่า

“อจฺฉริยํ ภาณเต อพฺภูตํ ภาณเต ยตฺรหิ นาม สตฺถุ เจว สาวิกาย จ อตฺเถน
อตฺถโถ พยฺยชนน พยฺยชนํ สงฺสนทิสฺสตี สเมสฺสตี น วิหายิสฺสตี ฯ”

“อัศจรรย์จริง พระเจ้าข้า ไม่น่าเป็นไปได้ พระเจ้าข้า คือข้อที่คำพูดของ
พระศาสดา (ครู) และของพระสาวิกา (ศิษย์) จะปรากฏสอดคล้องกัน เข้ากันได้
ไม่ขัดแย้งกันเลย แบบใจความต่อใจความ แบบตัวอักษรต่อตัวอักษรเช่นนี้”

ในพระพุทธพจน์บทนี้ก็เช่นเดียวกับบทอื่นที่ยืนยันว่าเมื่อพระอรหันต์
หรือพระตถาคตสิ้นชีพดับขันธรัง ขันธ ๕ เท่านั้นดับไปอย่างสิ้นเชิง แต่มีเชื่อว่าทุก
สิ่งทุกอย่างสิ้นสุดลงแค่นั้น ถ้าสิ้นสุดลงแค่นั้น พระองค์น่าจะยืนยันแบบนี้ให้
ชัดเจนลงไปเลย แต่พระองค์หาได้ทำเช่นนั้นไม่ ยังตรัสคล้ายกันว่า ยังมีอะไรบาง
อย่างเหลืออยู่ แต่สิ่งนั้นลึกซึ้ง ประมาณไม่ได้ ยากที่จะรู้ ยากที่จะเห็น สงบ ระวัง
ประณีต เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นยังทรงนำเอาลักษณะที่ประมาณไม่ได้ของสิ่งนั้นไป
เปรียบเทียบกับเม็ดทรายแห่งแม่น้ำคงคาและน้ำในมหาสมุทรอีกด้วย

แต่ถึงจะเป็นสิ่งที่ประณีตลึกลับยิ่งถึงได้ยากเพียงใด พระพุทธองค์
ก็ตรัสยืนยันว่า คนบางพวกยังอาจรู้ได้ บางพวกก็ไม่สามารถรู้ได้ (มัชฌิม
ปิณณาสก์ มัชฌิมนิกาย ๑๓/๒๔๘-๒๕๑/๒๔๕-๒๔๘) ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ธรรมนี้ เป็นธรรมลุ่มลึก ยากที่จะเห็น ยากที่จะรู้ สงบ ระวัง ประณีต
ไม่ใช่ธรรมที่จะหยั่งถึงได้ด้วยตรรกะ ผู้เป็นบัณฑิตเท่านั้น จึงจะรู้

ธรรมนั้น อันท่านผู้มีความเห็นเป็นอย่างอื่น มีความชอบใจเป็นอย่าง
อื่น มีความพอใจเป็นอย่างอื่น มีความเพียรในทางอื่น อยู่ในสำนักของอาจารย์
อื่น รู้ได้โดยยาก”

ตอนสุดท้าย พระพุทธองค์ทรงเตือนไว้อย่างชัดเจนว่า เราไม่เห็น คนอื่น เขาอาจจะเห็น อย่าเพิ่งไปประณามเขาว่างมาย

ชื่อต่าง ๆ ของนิพพานในฐานะเป็นอายตนะอันหนึ่งในพระไตรปิฎก (๑๘/๗๒๐-๑๕๑/๔๕๐-๔๕๒) มีการเรียกนิพพานด้วยชื่อต่าง ๆ ไม่ต่ำกว่า ๓๐ ชื่อ บางชื่อก็แสดงว่านิพพานมีลักษณะเป็นอายตนะอันหนึ่ง เช่น

- ปาริ เป็นฝั่ง** หมายความว่าเวลานี้สัตว์ทั้งหลายยังลอยคอบอยู่ในทะเลทุกข์ แต่เมื่อใดบรรลุนิพพาน เมื่อนั้นก็พ้น ทุกข์ ถึงฝั่งอันปลอดภัย พระพุทธเจ้าตรัสไว้ (๑๘/๑๒๓/๔๕๐) ว่า
- ปาริ จ โว ภิกขเว เท เสสสามิ ปารคามิณจ มคคํ ตํ สุณนถา แผล ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงฝั่ง (ข้างโน้น) และหนทางไปสู่ฝั่งแก่เธอทั้งหลายขอเธอทั้งหลายจงฟังข้อนี้**
- ทีปี่ เป็นเกาะ** ธรรมดากะในทะเล เมื่อเรืออับปางคนว่ายน้ำเข้าถึงเกาะแล้วย่อมปลอดภัยดุจบรรลุนิพพานแล้ว ย่อมปลอดภัยจากทุกข์ทั้งปวง
- เลณิ เป็นถ้ำ** คือเป็นที่หลบภัยอันมั่นคง
- ตานิ** เป็นเครื่องป้องกัน เป็นเชื่อน ป้องกันภัยคือทุกข์
- อนติ** เป็นที่สุดแห่งทุกข์ทั้งปวง
- สรณิ** เป็นที่พึ่งเมื่อถึงนิพพานแล้ว ก็ถึงที่พึ่งอันปลอดภัยจากทุกข์ทั้งปวง
- ปรายนิ** เป็นที่ไปในเบื้องหน้า นามนี้ น่าสนใจมาก เพราะแสดงให้เห็นว่า อนุปาติเสสนิพพานนั้น จะต้องสิ้นชีพดับขันธก่อนจึงจะบรรลุนิพพานได้ เป็นธรรมชาติที่แยกอยู่ต่างหากจากชีวิตนี้ เพราะถ้ามีอยู่ในชีวิตนี้ต้องเป็นนิพพานแบบจิตวิทยา พระพุทธองค์คงจะต้องใช้ศัพท์ว่า ทิฏฐธมมัง แต่กลับใช้คำว่า ปรายนิ

เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ซึ่งเป็นศัพท์ตรงกันข้ามกับทิวฏฐมม

นิพพาน ๒ นัย หรือ ๒ ความหมาย

เมื่อก้าวโดยสรุป หลักฐานในพระไตรปิฎกแสดงให้เห็นว่า อนุปาติเสสนิพพาน มี ๒ ลักษณะ คือลักษณะฝ่ายลบ (Negative) และลักษณะฝ่ายบวก (Positive)

พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เฉพาะอย่างยิ่งในยุคอรรถกถา (พ.ศ.๗๐๐-๑๐๐๐) เน้นแง่ลบของนิพพานเป็นพิเศษ อธิบายนิพพานในฐานะเป็นความว่างอย่างยิ่ง (นิพพานัม ปรมํ สุธญฺ) ไม่ใช่อะไรทั้งสิ้น เป็นอนัตตา เป็นความสูญอย่างสมบูรณ์ ไม่มีอะไรเลย

แต่ก็มีชาวบ้านเถรวาทบางพวกอธิบายนิพพานในแง่บวกบอกว่า นิพพานมีอยู่จริงในฐานะเป็นแดน (อายตนะ sphere) อันหนึ่ง มีอยู่ในเอกภพนี้เอง แต่ชี้ไม่ได้ว่ามีอยู่ ณ จุดไหน พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายสิ้นชีพดับขันธแล้ว บรรลุถึงนิพพานธาตุนั้น แต่ไม่ได้บอกว่ายังอยู่ในฐานะเป็นบุคคลเป็นอัตตาหรือไม่ บอกแต่เพียงว่า เป็นธรรมชาติล้ำลึก (คมภีโร) หยั่งรู้ได้ยาก (ทุปปริโยคยาหฺ) อันใคร ๆ นับประมาณไม่ได้ (อปฺปเมยฺโย) ดุจเม็ดทรายแห่งแม่คงคา (คงคยา วาลิกา) ดุจน้ำในมหาสมุทร เพราะเหตุที่หลักฐานในพระไตรปิฎกไม่ระบุไว้ชัดเจนนี้เอง ฝ่ายเถรวาทบางสำนักจึงอธิบายให้ชัดเจนลงไปเลยว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต และพระอรหันตสาวกทั้งหลายยังมีอยู่ในรูปของธรรมกาย ที่พุทธศาสนิกชนสามารถเข้าสัมผัสได้ในสมาธิขั้นสูง

ถ้าเราดูหลักฐานในพระไตรปิฎก เราจะพบว่า มีการนำเสนอ นิพพานใน

แง่บวก มากกว่าแง่ลบแม้แต่ศัพท์ต่าง ๆ ที่เป็นไวพจน์ของนิพพาน ก็ล้วนแต่มีความหมายในทางบวกทั้งสิ้น โปรดสังเกตศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของนิพพานดังต่อไปนี้

อสงขต	ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นธาตุบริสุทธิ์
อมต	เป็นอมตะ ไม่รู้จักตาย (เพราะไม่มีการเกิด)
อนาสว	ไม่มีอาสวะทั้ง ๓ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ
อขุขร	ไม่รู้จักแก่ ไม่มีความแก่ (เพราะไม่มีความเกิด)
อปโลกิน	ไม่รู้จักทรุดโทรม ไม่มีอะไรทำลายได้
อนิทสน	ไม่มีลักษณะที่เห็นได้ด้วยจักขุ
นิปปยุจ	ไม่มีกิเลสเครื่องทำให้เนิ่นช้า
อพยุต	ไม่กลับกลาย
อนิตก	ไม่มีความทุกข์
อนิตกมม	เป็นธรรมอันหาทุกข์มิได้
อพยาปษณ	ไม่มีอันตราย ไม่มีการเบียดเบียน
อนาลัย	ไม่มีอาลัย

ศัพท์เหล่านี้ แม้จะเป็นศัพท์ปฏิเสธ ก็มีความหมายในทางดี เช่นคำว่า อมต ไม่ตาย ก็หมายความว่ามียุอยู่ตลอดกาล

ส่วนศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของนิพพานต่อไปนี้ มีความหมายเป็นฝ่ายบวก โดยตรงเช่น

สจจ	เป็นความจริง
นิปยุจ	เป็นธรรมชาติละเอียด (มีผู้อ้างบาลีว่า “เทวเม ภิกขเว ธมมา นิจจา ธฺวา สสุสตา อมตา อสงขตา ฯ กตเม เทว อากาโส จ นิพพานญจ = ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้เที่ยงแท้ แน่นอน มั่นคง ไม่ตาย ไม่มี

ปัจจัยปรุงแต่ง สองประการเป็นไฉน คือ อากาศ (อวกาศ) และนิพพาน” พระพุทธพจน์นี้มีการอ้างใน มิลินทปัญหา)

สุทฺตสํ	เห็นได้ยากยิ่ง
ฐวี	เป็นสภาพยั่งยืน
สนตํ	เป็นสภาพสงบ
ปณฺฑิตํ	เป็นสภาพประณีต
สิวิ	เป็นความสุข เยือกเย็น
เขมํ	เกษม ปลอดภัย
ตณฺหุขยํ	สิ้นความอยาก
อจฺฉริยํ	เป็นธรรมชาติน่าอัศจรรย์
วิราคํ	ปราศจากราคะ
สุทฺธิ	เป็นความบริสุทธิ์
มุตตํ	เป็นสภาพพ้น (จากทุกข์ทั้งปวง)

มีบางศัพท์ที่ฟังดูมีความหมายในทางลบ แต่คำอธิบายที่ท่านให้ไว้ กลับเป็นบวก เช่น

นิพพาน ความดับ ในที่มาแทบทุกแห่งหมายถึง ความดับโลภะโทสะ โมหะ
 สุญญํ ความว่าง หมายถึง ว่างจากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ

ผลทางจิตใจของการอธิบายนิพพาน ๒ แบบ

ทัศนะหรือมุมมองที่คนมีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ย่อมมีอิทธิพลอย่างมากต่อจิตใจและพฤติกรรมของคน เช่นคนที่เห็นว่าตายแล้วสูญ มักจะเห็นว่าชีวิตสั้น และมีแนวโน้มที่จะทำให้ชีวิตมีความสุขสำราญมากที่สุด โดยไม่คำนึงถึงวิธีการว่าจะ เป็นกุศลหรืออกุศล ขอให้สุขสำราญก็แล้วกัน เพราะตายแล้วก็สูญไม่ต้องไปเกิดเสวยผลกรรมที่ไหนอีก ส่วนคนที่เชื่อเรื่องตายแล้วเกิด มักจะมีท่าทีรับผิดชอบต่อการกระทำมากขึ้น จะคำนึงถึงความดีความชั่วมากขึ้น เพราะการกระทำใด ๆ จะส่งผลถึงชาติหน้าหรือชาติต่อ ๆ ไป

การมองนิพพานในแง่บวกหรือแง่ลบ ก็มีอิทธิพลเหนือจิตใจของบุคคลเช่นเดียวกัน

การมองนิพพานแบบลบ เห็นว่านิพพานเป็นความสูญความว่าง ทำให้นิพพานขาดเสน่ห์ ไม่ดึงดูดให้คนอยากบรรลु ไม่กระตุ้นให้คนอยากปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานเพราะเกิดความรู้สึกว่า อุตส่าห์ปฏิบัติแทบล้มแทบตาย ในที่สุดกลับพบแต่ความว่างเปล่า

มีนักปราชญ์บางคนกล่าวว่า พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเสื่อมความนิยมจากอินเดียอย่างรวดเร็ว ก็เพราะสอนว่านิพพานเป็นความว่างเปล่านี้เอง เมื่อหลวงจีนยวนฉว่าง ไปสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ นั้น ได้พบว่า พระพุทธศาสนาเถรวาทยังเหลืออยู่น้อยมาก แต่พระพุทธศาสนา มหายานกลับเจริญรุ่งเรือง จนกระทั่งมีมหาวิทยาลัยนาลันทา วิกิรมศิลา และโอทันตปุรี พระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นพระภิกษุเถรวาทที่ยังหลงเหลืออยู่แถว พุทธคยาต้องเดินทางไปถึงเกาะลังกา เพื่อศึกษาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท

และได้แปลคัมภีร์ต่าง ๆ จากภาษาสันสกฤตเป็นภาษามคธ พระพุทธศาสนาแบบมหายานเพิ่งจะหายไปจากอินเดีย เมื่อถูกกองทัพมุสลิมเตอร์ทำลายเมื่อ พุทธศตวรรษที่ ๑๘ นี้เอง บางท่านถึงกับกล่าวว่า พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นศาสนาหลงข้างในคือเมื่อคนเข้าไปถึงแก่นแล้วกลับพบแต่ความว่างเปล่า เพราะฉะนั้นจึงไม่สามารถจะยึดติดต่อสู้กับศาสนาที่แน่นข้างในอย่างศาสนาฮินดูได้

ส่วนการนำเสนอนิพพานแบบรูปธรรม เป็นอายตนะที่เป็นบรมสุขนั้น เข้าใจง่ายกว่า มีเสน่ห์ดึงดูดชวนให้ไปมากกว่า เพราะฉะนั้นในเมืองไทยเอง จึงเคยเสนอนิพพานในรูปของ “เมืองแก้ว กล่าวแล้วคือ พระนฤพาน” คนสมัยก่อนจึงอยากบรรลุถึงนิพพานกัน เวลาทำบุญทำทานก็ตั้งความปรารถนาว่า “นิพพาน ปัจจุโย โหตุ” ของกุศลผลบุญครั้งนี้จึงเป็นปัจจัยสู่พระนิพพานเถิด

เวลานี้มีคนน้อยคนที่อยากไปนิพพาน เพราะนักปราชญ์ฝ่ายเถรวาทเน้นด้านลบของนิพพานมากเกินไป

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะใครจะอธิบายในแง่ลบหรือแง่บวก นิพพานที่แท้จริงก็คงเป็นตัวของตัวเองอยู่อย่างนั้น หาได้เป็นลบหรือเป็นบวกไปตามคำอธิบายของคนไม่ แต่การอธิบายในแง่บวกอาจจะเป็นอุบายวิธีที่ดีกว่า ในการเชิญชวนให้คนอยากปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน และเมื่อบรรลุแล้ว เขาก็จะเห็นประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง การอธิบายในแง่บวก หรือ แง่ลบ จะไม่มีความหมายใด ๆ ทั้งสิ้น

